

ханічний процес виготовлення використовувався тільки для вироблення дешевої, низькосортної тютюнової продукції. Цигарки середньої якості робили, як і раніше, ручним способом: бралася трубка, в яку вставляли тютюн, потім її закривали та за допомогою спеціально підбраного стрижня заштовхували у гільзу. Ще більшої майстерності вимагала ручна обробка тютюну, яка використовувалася під час роботи із якісними та вищими сортами: тютюн засипали в гільзу, розтираючи у долонях, надлишок прибирали ножицями, потім гільзу заклеювали клейстером [11, с. 727–728].

Промисловий переворот у тютюновій галузі гальмувала ще і дешева робоча праця жінок та дітей. Лише у кінці XIX ст. почалася механізація процесу виробництва, коли стали з'являтися парові та газові двигуни. Але решта процесів, як і раніше, робилась вручну, на противагу цукрової та борошномельній галузям, які механізувалися швидшими темпами.

Проте, незважаючи на всі умови, труднощі та перешкоди, за короткий проміжок часу тютюнова промисловість пройшла шлях від вільної конкуренції до великих монопольних об'єднань, які впливали на економіку відповідних регіонів. Становлення тютюнової галузі сприяло загальному розвитку й економічному зростанню промисловості у Чернігівській губернії та спричинило відповідні зміни у землеробстві.

Для вивчення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махового виробництва у Наддніпрянщині у XVIII – на початку XX ст. у процесі наступного студіювання буде доречним проаналізувати та порівняти розвиток тютюнової промисловості в окремо взятих українських губерніях.

ПОСИЛАННЯ

1. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // О. Заєць // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 58–65.
2. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // М. Москалюк. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 6–12
3. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. // І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. // Л.Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
5. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) // О.А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.
6. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях и Старинные земские соборы // Н.И. Костомаров. – 3-е изд. – СПб., 1887. – 428 с.
7. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. // А.Г. Слюсарский. – Х., 1964. – 234 с.
8. Воблый К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) // К.Г. Воблый. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
9. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
11. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов // [под ред. В.Я. Добровлянского, А.В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
12. Сторожев В.Н. Древность малороссийского табаководства // В.Н. Сторожев // Киевская старина: еженеделный исторический журнал. – 1890. – Т. XXIX, июнь. – С. 549–551.

Свыстун А.В. Табачно-маховочная промышленность Черниговской губернии в конце XIX – в начале XX вв.

Статья посвящена анализу табачно-маховочной промышленности Черниговской губернии в конце XIX – в начале XX вв., который становится основой для дальнейшего изучения исторических условий становления и развития табачно-маховочного производства в Надднепровье в XVIII – в начале XX вв. Подается историческое описание первой табачно-маховочной мануфактуры в г. Ахтырка. Приведены статистические данные о посевных площадях табака и количестве произведенной продукции в течение 1868–1914 годов. Раскрыты и проанализированы основные причины подъема и спада табачной промышленности в данный период. Представлен отчет о товарно-транспортном перемещении табака через станции Курско-Киевской железной дороги. Описывается процесс изготовления табачной продукции в зависимости от качества табака и сегмента рынка. Установлены основные причины медленной механизации фабричного процесса.

Ключевые слова: табак, табачная отрасль, мануфактура, фабрика, механизация, Черниговская губерния.

Свыстун О.В. Tobacco industry in the Chernihiv province during the late nineteenth and early twentieth centuries

The article is devoted to the analysis of the tobacco industry in the Chernihiv province in the late XIX – early XX centuries, which becomes the basis for further study of the historical conditions of formation and development of tobacco production in Naddniprovia in the XVIII – early XX centuries. The historical description of the first tobacco factory in the town of Akhtyrka is served. The statistical data on tobacco sown areas and the number of products produced during the years 1868–1914 are given. The main reasons for the rise and fall of the tobacco industry in this period are disclosed and analyzed. A report was presented on the movement of tobacco through the stations of the Kursk-Kyiv Railway. Describes the process of manufacturing tobacco products, depending on the quality of tobacco and market segment. Established the main reasons for the slow mechanization of the factory process

Key words: tobacco, tobacco industry, manufactory, factory, mechanization, Chernihiv province.

11.03.2019 р.

УДК: 666.7–027.1(477.52/53)«191»

О.О. Белько

РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА БУДІВЕЛЬНОЇ КЕРАМІКИ НА СМІЛЯНСЬКОМУ ЧЕРЕПИЧНОМУ ЗАВОДІ РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЛТАВЩИНІ (ПОЧАТОК XX ст.)

Стаття присвячена реалізації заходів Полтавського губернського земства по розвитку виробництва вогнетривкого будівельного матеріалу на прикладі діяльності Смілянського черепичного заводу.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, губернська управа, фінансова підтримка земства, Смілянський черепичний завод, Роменський повіт.

Впровадження в життя заходів Полтавського губернського земства з вогнетривкого будівництва на межі XIX–XX століть здійснювалось цілеспрямовано. Його активні дії як організаційні, так і фінансового спрямування, мали позитивні наслідки. Досвід органів земського самоврядування у визначенні пріоритетних соціально-економічних напрямів діяльності і планомірної їх реалізації потребує вивчення. В історіографічному плані

це питання є недостатньо розробленим, наявні наукові дослідження окреслюють проблему в межах інших регіонів України, розглядаючи лише загальні тенденції розвитку будівельної кераміки.

Із визначеної мети – дослідження черепичної справи на Полтавщині – впливають такі завдання:

- 1) з'ясувати безпосередню причетність земства до розвитку вогнетривкого керамічного виробництва;
- 2) проаналізувати основні процеси у цій справі;
- 3) показати позитивні зміни, а також наслідки розвитку і впровадження черепиці в будівельну справу, впливу на культурне життя населення.

Полтавське губернське земство вирішувало проблему забезпечення регіону глиняним вогнетривким матеріалом шляхом розвитку мережі земських виробничих об'єктів.

Увага земства була спрямована на організацію та поліпшення загального контуру дрібного господарства регіону через введення нових технологічних прийомів у виробництво гончарної черепиці, зокрема, проведення лабораторних дослідів для визначення якісної сировини, направлення земських фахівців на місця виробництва для надання допомоги населенню в реалізації протипожежних заходів та здійснення контролю за виготовленням керамічної продукції. Щороку виділялися асигнування для матеріальної підтримки бажаючих замінити солом'яне покриття на черепицю – надання позичок, кредитів, премій, аби додати стимулу для застосування, в порівняно рутинному укладі господарства, раціональних нововведень. Діяльність Полтавського губернського земства стала провідником розвитку продуктивних сил у сфері гончарного черепичного виробництва на Полтавщині.

Вважаємо продуманими дії земства в питаннях організації обстежень ґрунтів на терені Полтавщини [3, с. 12]. Висновки досліджень магістра геології й мінералогії Харківського університету Олександра Гурова викладені у науковій праці «Геологическое описание Полтавской губернии» (1888), яка побачила світ коштом губернського земства й підтвердила існування на терені Полтавщини майже усіх типів глин [1, с. 972].

На той час використання природних ресурсів краю позитивно впливало на формування економічних важелів губернії, забезпечувало захист населення від пожеж, сприяло розвитку гончарного промислу.

Економічна програма діяльності Полтавського губернського земства в частині глиняного вогнетривкого будівництва вирішувалася на губернському й повітовому рівнях. До першочергових заходів належали: розвиток гончарного черепичного виробництва, розповсюдження вогнетривких дахів, будівництво черепичних заводів [15, с. 11]. 98 % будівель у сільській місцевості покривалися соломою, що й було головною причиною виникнення пожеж [16, с. 43–46].

Виготовлення гончарної черепиці на власних черепичних заводах розпочалося в 1896 році. У реалізації протипожежних заходів губернського земства чималу роль

відігравав Смілянський черепичний завод Роменського повіту. З часу відкриття і до середини січня 1901 року ним завідував М.Г. Яновський. Доки він мешкав у м. Смілому, питання діяльності підприємства вирішувалися на належному рівні. Зі зміною місця проживання він відмовився від керівництва і тимчасово завод залишився під наглядом губернської земської управи – страхового відділення. За домовленістю губернської управи із Роменською повітовою управою Смілянський черепичний завод, як і раніше, залишався у безпосередньому підпорядкуванні управи, але нагляд за його діяльністю було доручено здійснювати Роменській управі. Для визначення правового статусу заводу була затверджена інструкція, якою передбачалося його фінансування за двома кошторисами. Губернська управа залишила за собою право визначати ціну черепиці. Продаж приватним особам та здійснення будівельних робіт місцевим громадським організаціям вирішувала повітова управа за попередньою згодою з губернською управою. За вимогами інструкції щомісяця до 15 числа економіст заводу звітувався про витрачені кошти на передбачувані цілі перед повітовою управою, яка після перевірки передавала бланк відомості до губернської управи. Всі потреби заводу, що відносилися до сфери розширення його діяльності, придбання цінних предметів господарського використання, могли бути задоволені відповідно до інструкції за попередньою домовленістю повітової управи з губернською. Інструкція складалася з 14 пунктів [14, с. 668–672].

Земля, на якій був побудований завод, передана для визначеної мети козаками та селянами м. Смілого [12, с. 43].

За звітами управи, у 1902 році завод потребував ремонту, оскільки сарай, в якому знаходилася піч та майстерня, був збудований на насипаному ґрунті, після його ущільнення приміщення почало руйнуватися. За розпорядженням губернської управи печі були розібрані. У 1900 році розпочато будівництво нового приміщення Смілянського заводу. Забудови проводились на міцному фундаменті та були укріплені цеглою ззовні, а в середині встановлено ряд дерев'яних стоек. Після доопрацювання плану забудови (перший варіант виявився невдалим, і деякі з приміщень довелося переробляти) губернська управа мала всі підстави сподіватися, що завод виправдає ті фінансові затрати, які вкладені в будівництво. Приміщення облаштовувалося сучасними машинами та знаряддями [4, с. 109]. Була побудована велика гофманська піч на 14 камер. Проте виробництво продукції у поточному році розпочалося із запізненням і тривало лише до половини літа, тому було виготовлено черепиці 1141215 одиниць, одна тисяча коштувала 37 руб. 44 коп. [9, с. 29].

У 1903 році виробництво черепиці, в основному, зосереджувалося на Мало-Будищанському заводі. Смілянський завод був зданий в оренду. Відповідно до договору орендар зобов'язувався до кінця року виготовити 200000 штук черепиці, із них 4000 передати губернському земству для будівництва нової гофманської печі. Така піч була

побудована лише наприкінці року. Як і в попередньому році, завод не працював на повну потужність, виготовив лише 33568 одиниць черепиці (на Мало-Будищанському – 406206, на Староверовському виробництво було призупинене). На його утримання губернською управою виділено 14988 руб., а витрачено 16254 руб. Ревізійною комісією вказано керівництву заводу на перевитрати у сумі 1266 руб. та звернуто увагу Роменської повітової управи на необхідність посилення контролю за виробництвом на об'єкті [12, с. 43]. Постановою губернського земства у 1903 році було доручено управі:

- розширити на Смілянському заводі майстерню та побудувати міцні укріплення для трансмісії;
- на земських заводах виготовляти певну кількість жолбчатої та полив'яної черепиці [9, с. 137].

Тож, внаслідок завершення робіт по обладнанню необхідним інвентарем, виробнича потужність заводу збільшилася.

Орендатор п. Рейх, який очолював господарство, був зацікавлений у зростанні потужності заводу і мав позитивні результати. Хоч завод за масштабами виробництва був значно менший Мало-Будищанського, але кількість виготовленої продукції була майже однаковою, (у 1905 році виготовлено 625668 одиниць). Черепиця Смілянського заводу реалізовувалася за різною ціною: перший сорт – 30 руб., другий – 20 руб., третій – 10 руб. Така система відбору і продажу сприяла швидкій реалізації [6, с. 105].

Питання діяльності черепичних заводів постійно розглядалося на засіданнях губернського земства. Була створена спеціальна комісія з черепичної справи для вивчення та внесення пропозицій щодо подальшого напрямку їх роботи. Оскільки на Мало-Будищанському заводі побудовані нові приміщення і завершено їх оснащення, що гарантувало збільшення виробництва підприємства, губернській управі було запропоновано:

1. влаштувати склад черепиці при залізничній станції в м. Ромнах;
2. призупинити на рік діяльність Смілянського заводу через те, що на кінець року зберігалось на ньому 50000 штук черепиці [10, с. 46].

Губернська земська управа розглянула питання про необхідність страхування заводських забудов. На 1905 рік усі приміщення цегляного та черепичного заводів села Малі Будища та Смілянського заводу коштували земству 400000 руб. Губернська управа звернулася із проханням до земського зібрання дозволити застрахувати забудови та майно заводів на суму, яку губернське земське зібрання визнає за необхідну [13, с. 52].

1905 року за пропозицією Роменського повітового земства склад вогнетривких будівельних матеріалів був переведений з Роменського богоугодного закладу до залізничної станції. Для його облаштування було асигновано 1000 руб. та виділено зі Смілянського заводу 100000 одиниць черепиці на покриття даху нового приміщення [2, с. 97]. Висновок страхової комісії по облаштуванню складу черепиці поблизу залізничної

станції м. Ромни був затверджений губернською управою. Витрати на його утримання включені до кошторису витрат 1907 року [8, с. 416].

У 1907 році Смілянський завод не був зданий в оренду [5, с. 73]. Протягом наступних двох років губернська управа продовжувала продаж запасів черепиці. Коштів за її продаж (612 руб.) не вистачало на оплату по утриманню закритого заводу. Відповідно до кошторису губернською управою було виділено Роменському складу та заводу ще 1025 руб., а витрачено 111 руб. 96 коп. [11, с. 41].

Роменська повітова управа звернулася із проханням до губернської управи передати в її користування будови Смілянського черепичного заводу з метою використання їх для потреб місцевого населення. Губернське зібрання ухвалило питання щодо передачі заводу разом із черепицею, що була в наявності, але за умови, що об'єкти для використання губернська управа визначатиме сама [7, с. 543].

Різноманітні напрями діяльності Полтавського губернського земства – будівництво земських черепичних заводів, зокрема Смілянського, створення належної матеріально-технічної бази із постійним оснащенням новим інвентарем, збільшення виробничих потужностей, вивчення досвіду роботи подібних об'єктів за кордоном, використання місцевих природних ресурсів (глини) сприяли, при фінансовому забезпеченні, налагодженню виробництва черепиці для потреб населення регіону та за його межами, враховуючи значний ріст промислового і житлового будівництва на початку ХХ століття. І в складній для країни ситуації Полтавське губернське земство діяло на перспективу, з вірою у продовження розпочатої справи – розвитку гончарного промислу.

Одним з головних завдань губернського земства була підготовка кадрового потенціалу, створення умов для захоплення фахівців займатися черепичною справою. Земством застосовувалися різні методи впливу на населення – рекламування продукції, а в окремих випадках і безкоштовна її реалізація, навіть у спричинений земству збиток. Комплексний підхід до справи став гарантом успіху в економічному і психологічному аспектах. Полтавський люд переконався у незамінних якостях глини, використанні продукції з неї для захисту від страшного лиха – пожеж. Водночас потрібно звернути увагу, що констатація кожного факту є відображенням певних процесів, і з цієї позиції виступає важливим джерелом інформації.

Аналізуючи вищевикладене в питаннях діяльності Полтавського губернського земства, губернської управи, простежується чітке планування роботи, оперативність у діях, актуальність прийнятих рішень, глибока обізнаність справи на місцях, цілеспрямованість у досягненні мети. Через систему адміністративних і організаційних заходів органи земського самоврядування активно впроваджували в життя державну політику щодо розвитку виробництва вогнетривких матеріалів відповідно до затверджених планів.

Досвід Полтавського губернського земства в органі-

зації виробництва екологічно чистої будівельної кераміки, комплексному підході у вирішенні пріоритетних завдань вважаємо доцільним використовувати в інноваційних економічних процесах сьогодення.

ПОСИЛАННЯ

1. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии. – Харьков, Типография М.Ф. Зильберберга, 1888. – VII с., 1010 с.
2. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. – Полтава: Типо-Литография И. Фришберга и С. Зохоровича, 1906. – 125 с.
3. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.) / Издание Полтавской губернской земской управы. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1894. – 246 с.
4. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1901 год. – Полтава: Типо-Литограф. Торг. Дома «Л. Фришберг», 1902. – Вып. I. – 164 с.
5. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1906 год. – Полтава: Электрик. Типо-Литограф. Торг. Дома Л. Фришберг и С. Зохорович, 1907. – Вып. I. – 110 с.
6. Полтавское губернское земское собрание ХLI очередного созыва С 15 по 22 января 1906 года. (Стенографический отчет). – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1906. – 473 с.
7. Полтавское губернское земское собрание ХLIV очередного созыва. С 1 по 9 декабря 1908 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 571 с.
8. Полтавское губернское земское собрание ХLII очередного созыва (30 ноября – 8 декабря 1906 года) – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 456 с.
9. Полтавское губернское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября – 10 декабря 1903 года) – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 655 с.
10. Полтавскому губернскому земскому собранию 42-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1906 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1906. – 90 с.
11. Полтавскому губернскому земскому собранию 45-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1909 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 105 с.
12. Полтавскому губернскому земскому собранию ХL очередного созыва Ревизионной комиссии Доклад 1904 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 45 с.
13. Полтавскому губернскому земскому собранию ХLI очередного созыва Губернской земской управы доклады 1905 г. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберг и С. Зохорович, 1906. – 192 с.
14. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы Доклады. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1902. – 726 с.
15. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклад № 44. Об организации экономической деятельности Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-Литография М.Л. Старожицко, 1896. – 19 с.
16. Сельский календарь на 1888 год со святыми на три года (1888–1889–1890 гг.), портретом Государя Императора и многими рисунками. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1888. – 142 с.

Белько О.А. Развитие производства строительной керамики на Смилянском черепичном заводе Роменского уезда на Полтавщине (начало XX в.)

Статья посвящена реализации мероприятий Полтавского губернского земства по развитию производства огнеупорного строительного материала на примере деятельности Смилянского черепичного завода

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, губернская управа, финансовая поддержка земства, Смилянский черепичный завод, Роменский уезд.

Belko O.O. Development of building ceramics production at Smila tile factory of Romny County of Poltava region (beginning of the 20th century)

The article focuses on activity of the Poltava local council in refractory clay materials production using the example of Smila tile factory

Key words: the Poltava local council, municipal council, financial support from the local council, Smila tile factory, Romny County.

21.01.2019 р.

УДК 738:339«1890/1910»

Л.О. Гавриш

ОСОБЛИВОСТІ ЗБУТУ ПОЛИВ'ЯНОГО ПОСУДУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей продажу полив'яного посуду в системі збуту глиняних виробів українських гончарів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Окреслено причини збільшення та подальшого поступового зменшення обсягів його виготовлення, подано інформацію про державну політику щодо кустарів, які виготовляли полив'яний посуд.

Ключові слова: гончар, збут, продаж, обмін, полива, полив'яний посуд.

Важливим етапом роботи кожного виробника є продаж його товару. Українські гончарі збували свої вироби роздрібно (продаж чи обмін самим майстром) та оптовим (за участі посередників) способами. Так продавали і теракотовий, і полив'яний посуд. У запропонованій розвідці зроблено спробу з'ясувати й узагальнити особливості збуту полив'яних виробів, причини зміни обсягів їх виготовлення, державної політики щодо виробників полив'яного посуду.

Окреслені питання не були предметом спеціальних досліджень, лише окремі аспекти можна зустріти в працях переважно земських працівників, що вивчали економічний стан кустарних промислів, зокрема гончарства, в різних регіонах: М. Іонов на Київщині [2], П. Земятченський та Л. Плавтов на Чернігівщині [1; 6], С. Лисенко на Полтавщині [3], Л. Соколовський на Харківщині [9], А. Прусевич на Поділлі [8] та інші. Частково узагальнену інформацію із зазначеної проблематики подано в монографії керамолога Олеся Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» [7].

Актуальність дослідження зумовлюється потребою в узагальненні розрізнених відомостей про особливості збуту полив'яних виробів для подальших керамологічних студій.

Технологічно виготовлення полив'яних виробів відрізнялося від виготовлення теракоти. Ця обставина зумовила різницю в їх оцінюванні при збуті. Виробництво полив'яного посуду вимагало від кустарів додаткових витрат на придбання складових поливи та дров для повторного випалювання, що підвищувало собівартість продукції. Полив'яний посуд вимагав більшої ретельності й при вкладанні до горна, «простая посуда укладається шкоро – в 4–6 часів, глазування жє отнимає целый рабочий день» [2, с. 55]. Часто під час випалу посуд «склеювався», в процесі роз'єднання він отримував пошкодження, що зменшувало його ціну й призводило до збитків. Відповідно, під час збуту полив'яний посуд мав більшу вартість порівняно з теракотовим. При роздрібному продажі, наприклад, теракотовий горщик-«золінник» коштував 8–12 коп., а полив'яний – 15–30 коп. [7, с. 123]. При оптовому продажі різниця в ціні теж зберігалася: «сотня посуду продається... простою – до 3 р., полив'яною – от 8 р. до 8 ½ р.» [9, с. 55].